

SAFEVÎ KUŞATMA SAVAŞLARINDA KULLANILAN SAHRA TAHKİMATLARI

Sertaç SARIÇİÇEK*

Öz: Avrupa'da ateşli silahların gelişimiyle birlikte kale mimarisinde ve kale kuşatma tekniklerinde köklü değişimler meydana gelmiştir. Değişimin en yoğun yaşandığı periyot olan 16. yüzyılda İran coğrafyasında kurulan Safevî Devleti dönemin askerî gelişmelerine uyum sağlayarak batıda Osmanlılar ve doğuda Babürlüler gibi güçlü rakiplerine karşı rekabet gücünü koruyabilmişlerdir. Bunda Safevîlerin kuşatma alanında katettikleri ilerlemenin rolü büyüktür. Safevîler ateşli silahlarla tahkim edilmiş kaleleri kuşatırken muasır kuşatma teknikleri ve sahra tahkimatlarının önemini kavramış, bu alandaki eksiklerini zamanla gidererek belli bir olgunluk düzeyine ulaşmışlardır. Siperler, top mevzileri, tabyalar ve lağımlar gibi sahra tahkimatının alt türlerini sahada değişen savaş koşullarına uyumlu biçimde birbirlerine eklemeyerek başarıyla uygulamasını bilmişlerdir. Safevîlerin Osmanlılar ve Babürlülerle girdikleri kuşatma savaşları bu durumu açıkça ortaya koyan örneklerle doludur. Bu makale Safevîlerin kuşatmalarda kullandıkları sahra tahkimat modellerini ve sahra tahkimatları alanında kat ettikleri ilerlemeyi örnekler üzerinden açıklama amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Safevîler, Ateşli Silahlar, Sahra Tahkimatı, Kuşatma Siperleri, Top Mevzileri, Tabya, Lağım.

FIELD FORTIFICATIONS IN SAFAVID SIEGE WARFARE

Abstract: Radical changes occurred in castle architecture and castle siege techniques along with the development of firearms in Europe. In the 16th century, a period in which such changes were most intense, the Safavid Empire, which was established on the Iranian territory, was able to maintain its competitive power against its strong rivals such as the Ottomans in the west and the Mughals in the east by adapting to the military developments of the period. The progress of the Safavids in the area of siege played a major role in this. While the Safavids would

* Arş. Gör. Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü.
sertacsaricicek@gmail.com, ssaricicek@kho.edu.tr. ORCID: 0000-0002-3462-3404.

besiege the castles fortified with firearms, they understood the importance of contemporary siege techniques and field fortifications and reached a certain level of maturity by eliminating their deficiencies in time. They were able to apply successfully the sub-types of field fortifications such as trenches, gun emplacements, bastions and sewers, by relating them to each other in accordance with the changing war conditions in the field. The siege wars of the Safavids with the Ottomans and Mughals are full of examples which clearly demonstrate this situation. This article aims to explain the field fortification models used by the Safavids in sieges and the progress they made in the area of field fortifications with examples.

Key Words: Safavids, Firearms, Field Fortification, Siege Trenches, Gun Emplacements, Redoubts, Sewers.

Extended Abstract: The cannons, which started to be used for the first time on the battlefields of Europe in the 1300s, were used to intimidate the enemy rather than inflict casualties. By the 15th century, with the increase in their range and hit rates, cannons began to become effective weapons that inflicted casualties on the enemy, and the use of cannons became widespread on the European continent. In the same century, the widespread use of mobile cannons that could be quickly transferred to the front by the French caused significant changes in the methods of warfare.

The development of cannons and the greater use of cannons on the battlefields also led to a change in the structure of the castle. Old-style castles with high and weak walls of the Middle Ages were replaced by strong castles that would be able to withstand the devastating impact of new cannon technology. In addition, the castles began to be equipped with defensive cannons from the 1300s. This development was important in terms of being able to respond to the artillery fire of those attacking the castle and keeping the castle out of the gun range. However, the difficulty of modernizing old-style castles according to new warfare methods necessitated the construction of new-type castles. In this new castle architecture, which is called “trace italienne” (Italian style) for being first created by the Italians, the wall would be lower to reduce the accuracy of cannon balls, thicker to be resistant to cannon balls, and wider for easy placement of cannons on it. The construction of new-style forts resulted in longer siege times and increased casualties. In order to reduce the casualties of soldiers, instead of a direct attack on the castle, it was preferable to continue the siege until the people in the castle surrendered from hunger. On the other hand, the prolongation of the siege period also carried the risk of failure of the siege due to the arrival of the help force to the castle. Desiring to shorten the

time and reduce the loss of troops, the first remedy found by the besiegers was to increase the number of infantry forces. The second was that the attackers started to use "field fortification" models in front of the castle. The field fortifications aimed at protecting the soldiers who attacked the fortress equipped with firearms and to prevent them from inflicting too many casualties. The main elements of the field fortification were the digging of siege trenches to protect the infantry from fire, constructing embankments to reduce the destruction of the cannons fired from the castle, and creating cannon positions to protect the siege cannons.

The period when the above mentioned military changes in Europe occurred most intensely was the 16th century. This century coincides with the establishment of the Safavid Empire in Iran. The Safavids were quite successful in adapting quickly to the military developments of their time. The effect of the Safavids' struggle against the Ottoman Empire, which had the superior weapon technology and one of the strongest armies of the early modern period, was remarkably great. In order to oppose the Ottoman threat, the Safavids tried to adapt the developing war methods of the period to their armies, so they had the ability to compete with the two important political powers of the period, such as the Ottomans and the Mughals. The fact that they were constantly at war with the Ottomans, who had greater knowledge and experience in the field of siege, enabled the Safavids to develop themselves in this area. The fact that the Safavids suffered heavy casualties in front of the Ottoman castles made them realize the effective power of firearms in the defense of the castle and the necessity of field fortification in the siege. Thus, the Safavids used the first examples of the early modern period field fortification models in Iran.

One of the models of fortifications used by the Safavids was siege trenches or ditches. In the Safavids, siege trenches consisted of digging trenches and heaping the excavated soil in the direction of the fire to form a barrier. While the trench provided the soldiers with a chance to hide from cannon and rifle shots, the embankment built on the trench served as an obstacle for the infantry to lie behind while firing at the castle. According to the Safavid war strategy, the first thing to do in the castle siege was to determine the places to dig trenches in the land. It is understood that a detailed land survey was carried out in order to determine the strategic areas where trenches will be excavated. The Safavids realized that the trenches could be used not only to hide soldiers from fire, but also to surround the forts and cut supply routes. The Safavids gradually became experts in the area of field fortifications and established

cannon emplacements articulated with the trench. In this way, it was ensured that the cannons opened pressure fire on the castle and supported the infantry approaching the castle through the trenches. Thus, it became possible to use infantry and artillery in a coordinated manner in the attack. The Safavids also knew how to use the sewers, which is a much older siege method, together with the siege trenches. Making use of the gunpowder technology of the period, they combined the gunpowder with the sewer technique they had previously experienced and caused serious damage to the castle by detonating gunpowder in the sewer. The Safavids showed an unprecedented development in the field of siege in Iran with all these field fortification methods applied for the first time in their period.

Giriş

Savaş meydanlarında ilk kez 1300'lü yıllarda kullanılmaya başlanan toplar, düşmana zayıf verdirmekten çok korku salmak amacıyla kullanılıyordu. 15. yüzyıla gelindiğinde ise menzillerinin ve isabet oranlarının artmasıyla birlikte düşmana büyük kayıplar verdiren etkili silahlar haline geldiler¹. Avrupa kıtasında top kullanılması da bu yüzyılda yaygınlaştı. Aynı yüzyılda Fransızların cepheye hızla intikal ettirilebilen seyyar toplarını geniş çapta kullanması savaş usullerinde belirgin değişikliklere neden oldu.

Topların gelişmesi ve toplardan savaş meydanlarında daha fazla istifade edilmesi kale yapısında da değişime yol açtı. Orta Çağa ait yüksek ve zayıf surlara sahip eski tarz kalelerin yerini yeni top teknolojisinin yıkıcı etkisine karşı dayanabilen güçlü kaleler aldı². Ayrıca kaleler 1300'lü yıllardan itibaren savunma amaçlı toplarla donatılmaya başlandı. Bu gelişme kaleye saldıranların top atışlarına mukabele edebilmek ve kaleyi top menziline dışında tutabilmek bakımından önemliydi. Ancak eski tip kalelerin yeni savaş usullerine göre modernize edilmesinin zorluğu yeni tip kalelerin inşasını da gerekli kıldı. İlk olarak İtalyanlar tarafından vücuda getirildiği için "trace italienne" (İtalyan tarzı) olarak adlandırılan bu yeni kale mimarisinde duvarlar; top güllerinin isabet oranını azaltmak için daha alçak, güllere karşı dayanıklı olması için daha kalın ve üzerine topların kolay yerleştirilmesi amacıyla daha geniş biçimdeydi³. Ateşli silahlarla tahkim edilmiş yeni tarz

¹ Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*. çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 5. bs., s. 114-115.

² Geoffrey Parker, "The Military Revolution, 1560-1660--a Myth?", *The Journal of Modern History*, 48/2, (1976), s. 203-204.

³ Alfred W. Crosby, *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, çev. A. Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, 1. bs., s. 113. Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, s. 116-119.

kalelerin ortaya çıkması, kuşatma sürelerinin uzaması ve kaleye saldıran tarafta asker kaybının artmasını beraberinde getirdi. Asker zayıyatını azaltmak amacıyla ordular kaleye doğrudan bir saldırı yerine “sahra tahkimatı” modellerinin kullanıldığı, daha yavaş ilerleyen kuşatma yöntemlerini uygulamaya başladılar⁴. Sahra tahkimatı, ateşli silahlarla donatılmış kaleye saldıran askerin kaleden atılan top ve tüfek mühimmatına karşı muhafazasını ve fazla zayıyat vermesini önlemeyi amaçlıyordu. Piyadelerin ateşten korunması için kuşatma siperlerinin kazılması, kaleden atılan topların tahribatını azaltacak setlerin inşa edilmesi ve kuşatma toplarının korunması için top mevzilerinin oluşturulması sahra tahkimatının aslı unsurlarıydı.

İran'da ateşli silahlar ilk defa Akkoyunlular döneminde kullanılmış, Safevîler zamanında geliştirilmiştir⁵. İran'da erken modern döneme ait sahra tahkimat modellerinin ilkinin de yine Safevîler kullanmışlardır. Safevîler sahra tahkimatı oluşturma ihtiyacını ilk kez 1504'te Gilanlılara ait Osta Kalesi'ni kuşatırken fark ettiler. Safevî Devleti'ne karşı isyan etmiş olan Gilanlıların başı Hüseyin Kiya Çelavî, Osta Kalesi'ni savunurken darbzen denilen hafif toplardan ve Rüstendarlı tüfekçilerden etkin biçimde yararlanmıştı. Kuşatmada Safevîlerin ağır kayıp vermeleri onların kale savunmasında ateşli silahların

⁴ Geoffrey Parker, *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul 2018, 2. bs., s. 47, 318. Yeni tarzda inşa edilen kalelerin kuşatma sürelerinin uzamasına neden olduğu tezini eleştiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Veysel Göger, Osmanlıların 16. yüzyıldaki kuşatmalarını inceleyen makalesinde Yanık, Komoron, Eğri, Varad ve Kanije gibi İtalyan tarzında inşa edilmiş Avusturya kalelerinin toprak dolguya sahip geniş ve birden fazla surla sahip yapılarıyla Osmanlıları bir düzeye kadar zorladığını kabul eder. Ancak kuşatmanın uzamasında komuta kademesinin yanlış kararları, kalenin bulunduğu coğrafi konum, mevsim şartları gibi diğer faktörlerin de etkili olduğunu ve sürenin uzamasını yalnızca teknolojik bir nedenle yeni tip kalelerin gelişimine indirgemenin yanlış olacağını ifade eder. Bunun yanında Osmanlıların kuşatmada lağım, meteris gibi saldırı yöntemlerini etkin biçimde kullanmalarından dolayı yukarıda adları geçen yeni tipteki kaleleri iki ayı geçmeyen bir sürede fethettiklerini de ekler ve yeni kale mimarisinin etkili bir değişken olmadığını savunur. Veysel Göger, "Askeri Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22, (2017), s. 82-84. Bu makalede ana gayemiz kuşatmaların sürelerinin uzaması ve bunda etkili olan faktörleri tespit etmek değil ateşli silahlarla tahkim edilmiş kalelerin kuşatmacılarda ağır kayıplara neden olduğunu ve bundan korunmak için yeni tahkimat modellerinin kullanılmaya başlandığını okuyucuya örnekleriyle birlikte aktarmaya çalışmaktır.

⁵ Akkoyunlular Osmanlılara karşı giriştikleri savaşta 1471 ve 1478 yıllarında olmak üzere Venediklilerden ateşli silahlar ve topçu ustaları almışlardı. Akkoyunlulardan sonra Safevîler ateşli silahları kullanmaya devam ettirdiler. Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in babası olan Şeyh Haydar, 1488 yılında Gülistan Kalesi'ni kuşatırken toptan yararlanmıştı. Bkz. E. Felahî, R. Golamhuseyn, "Erzyâbi-yi Sâht ve Kârbord-i Silâh-ı Âteşin Der Asr-ı Safevî", *Târih-i İlm*, 13/1, (1394), s. 66; Manouchehr Moshtagh Khorasani, "Persian Firepower: Artillery", *Classic Arms and Militaria*, 8/2, (2010), s. 19.

etkin gücünü ve kuşatmada sahra tahkimatının ne denli gerekli olduğunu fark etmelerine vesile olmuştur⁶. Safevîlerin, Osmanlı kaleleri önlerinde tahkimat eksikleri nedeniyle büyük kayıplar verdikleri malumdur. Nitekim 1533 yılında Safevî kuvvetleri her ne kadar Van Kalesini ele geçirmiş olsalar da önemli kayıp vermelerinin sebebi bu kuşatma sırasında yetersiz tahkimatlarıydı⁷.

1. Kuşatma Siperleri

Safevîlerin kale kuşatmalarında ateşli silahlara karşı ağır zayıat vermeleri onları sahra tahkimat modellerini kullanmaya mecbur kıldı. Safevîlerin kullandığı tahkimat modellerinden biri kuşatma siperleri veya hendekleriydi. Safevî askerî literatüründe kuşatma siperlerine Türkçe kökenli bir kelime olan “sibe” denilmiştir⁸. Sibe, Osmanlıların “meteris” olarak adlandırdıkları tahkimat türünün Safevîlerdeki benzeriydi. Kâtip Çelebi'nin, Revan kuşatmasından bahsederken Safevîlerin kazdıkları istihkâmlar için meteris ve sibe kelimelerini yan yana ve aynı tahkimat türünü ifade etmek için kullanması da buna işaret etmektedir⁹. Şeyh Vefayî'nin Osmanlılar ve Safevîler arasında yaşanan Tebriz kuşatmasını konu alan gazavetnâmesinde de sibe ve meteris kelimeleri aynı anlama gelecek şekilde beraber kullanılmıştır¹⁰. Şah II. Abbas dönemine kadar Safevî vekayinâmelerinde sıklıkla karşılaşılan sibe teriminin yerini daha sonraki dönemlerde Farsça kökenli “senger” kelimesinin almaya başladığı görülür. Şah Sultan Hüseyin döneminde telif edilmiş *Rustemu't-tevarih*'e bakılırsa Safevîlerin son döneminde sibe kelimesinin yerini bu kez senger kelimesine terk ettiği tespit edilmektedir. Eserde, 1722 yılında Afganların İsfahan'ı kuşatmaları

⁶ Hasan Big Rumlu, *Ahsenu't-tevârih*, haz. A. Nevaî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1389, s. 998.

⁷ Rumlu, a.g.e., s. 1219.

⁸ Ferheng-i Nefisî'de “sibe” veya “sibâ” olarak geçen kelime, askerlerin kuşatmalarda sığındıkları hendek (siper) olarak açıklanmaktadır. Bu hususta bkz. Veli Kulu b. Davud Kulu Şamlu, *Kıyasu'l-hakani*, haz. S.S. Nasîrî, c.1, Sazman-ı Çapu İntişarat-ı Vizaret-i Ferhengü İrşad-ı İslami, Tahran 1371, 1. bs., s.166. Kelimenin Moğol dilinde kale olarak kullanılması sibenin diğer dillerde de bir savunma yapısını ifade ettiğini göstermektedir. Sibe kelimesinin Uygur Türkçesinde kale anlamına gelen “sepil” kelimesinden türemiş olması muhtemeldir. Bu kanıyı kuvvetlendiren unsurlardan biri Kırgız Türkçesinde sepil kelimesi kale duvarı, tabya, bastiyon anlamlarında kullanılmaya devam etmesidir. Kelimenin Moğolca, Kırgızca ve Uygur Türkçesindeki farklı kullanım biçimlerine dair örnekler için bkz. E. N. Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İ. Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.351; F. D. Lessing, *Moğolca – Türkçe Sözlük*, çev. G. Karaağaç, Türk dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 836; K. K. Yuhadin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 1. bs., s. 646.

⁹ Katip Çelebi, *Fezleke*, haz. Z. Aycibin, c. I, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2016, s. 298.

¹⁰ Şeyh Vefayî Mehmed, *Tevarih-i Sultan Murad-ı Salis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, 1.bs., s. 59.

anlatılırken Afgan askerlerinin kazdıkları siperleri tarif etmek için yalnızca “senger” terimi tercih edilmiştir¹¹.

Safevîlerde kuşatma siperi inşası, hendek kazılması ve çıkarılan toprağın düşman ateşinin geldiği yöne doğru yığılarak set oluşturulmasından ibaretti. Hendek askerlerin top ve tüfek kurşunlarından gizlenmesini sağlarken, hendeğin üzerine yapılan set piyadenin kaleye ateş ederken arkasına yatacağı bir siper işlevi görürdü. Safevîlerin asker kökenli vakanüvislerinden Veli Kulu Şamlu, eserinde sibeleri tarif ederken her birinin bir cadde şeklinde olduğunu ifade eder ki; bu da siperlerin geniş koridorları andıran tahkimat modelleri olduklarını düşündürmektedir¹².

Kuşatma siperlerinin yalnızca hendek ve savunma setlerinden ibaret olduğunu düşünmemek gerekir. Zira bunlar bünyesinde birçok farklı tahkimat türünü barındıran kompleks yapılarıdır. İlk kazılan siperlerden sonra askerlerin kaleye daha çok yaklaşmasını sağlamak amacıyla surlara yakın yeni siperler oluşturulması gerekirdi. Buna göre ilk siperden itibaren kaleye yaklaşılmasını sağlayan yaklaşma siperleri kazılır, yeterli mesafeye ulaşıldığında koridorun ucundan iki yana doğru kaleye paralel olacak biçimde geniş bir siper oluşturulurdu. Yaklaşma siperleri, siper kazan askerlerin açığa çıkmaması, topçu ve tüfekçi atışına hedef olmaması için yilankavi ve zikzaklı biçimde kazılırdı¹³. Çok sayıda zikzak içeren koridorlara sahip bu yaklaşma siperleri kuş bakışı olarak karınca yuvalarını andırırdı. Safevîler tarafından karınca yuvası anlamına gelen “mûrçel” ismiyle adlandırılmaları da bu yüzdendi¹⁴.

Safevîlerin kuşatma siperlerini ilk kez 1529 yılında Damgan Kalesi önünde kullandıkları bilinmektedir. O dönemde Safevîlerin doğu komşusu Özbeklerin elinde bulunan Horasan'daki Damgan Kalesi, Şah Tahmasb zamanında Safevî ordusunca kuşatıldı. Orduda yer alan Üstad Şeyhî adlı top ustası, emrindeki Rumlu tüfekçilere kaleye tepeden bakan ormanlık bir arazide siper kazdırmıştı. Rumlu tüfekçiler siperlerden kaleyi ateş altına almışlar, buna mukabele edemeyen Özbekleri kaleyi teslim etmeye zorlamışlardı¹⁵. Bu bilgide dikkat çeken bir diğer husus kuşatmadaki tüfekçilerin “Rumlu” adıyla

¹¹ Muhammed Hâşim Rustemu'l-Hukema, *Rustemu't-tevârih*, haz. A. Alizâdei, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1379, 1. bs., s. 134

¹² Şamlu, a.g.e., s.352

¹³ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Ş. Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 361-362.

¹⁴ Muhammed Yâr b. Arab Kadgan, *Masharu'l-bilad: Târih-i Şeybâniyân*, haz. Nâdire Celâlî, Merkez-i Pijûhişi-yi Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1385, 1. bs., s. 480; Rumlu, a.g.e., s. 796.

¹⁵ Rumlu, a.g.e., s. 1170-1171.

anılmasıdır. Zira bu isim onların Anadolu'dan İran'a gitmiş olduklarını akla getirmektedir¹⁶. Safevîlerin 1544 yılında Kandahar ve 1552'de Van şehri yakınlarında bulunan Bârgirî Kalesini kuşatması da kuşatma siperlerinin ilk modellerinin görüldüğü savaşlardı. Safevîler bu savaşta yoğun tüfek ateşi altında kaleye ilerleyen askerlerini korumak için siperler meydana getirmişlerdi¹⁷.

Safevî savaş stratejisine göre kale kuşatmalarında ilk yapılan iş, arazide siper kazılacak yerlerin tespit edilmesiydi. Siper kazılacak stratejik bölgelerin tespiti için detaylı bir arazi taramasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Safevî kaynaklarına göre Sipeh-sâlâr Rüstem Han, 1636 yılında Revan Kalesini kuşatmadan önce araziye tektik ettirmiş ve önemli bulduğu kırk ayrı noktada siper kazdırmıştı. Ayrıca o, bu stratejik siperlerin her birinin sorumluluğunu ayrı komutanlara tevdi etmişti¹⁸.

İlk siperler için doğru yerlerin tespit edilmesi kuşatma ilerledikçe kaleye yakın yeni siperlerin oluşturulabilmesi bakımından son derece önemliydi. İlk siperlere askerlerin yerleştirilmesi tamamlandıktan sonra kaleye yakın yeni siperlerin kazılmasına başlanırdı. Bu işe sîbe ilerletme (pîş borden-i sîbe) denir ve bu iş, siper bölgesinden sorumlu emirlerin nezaretinde yürütülürdü¹⁹. Bu sorumlu emirlere “sîbebaşı” denilmesinin sebebi buydu²⁰. Siperler sibebaşının emrinde bulunan istihkâm işçilerince kazılırdı. Bu işçiler savaş harici zamanlarda saraya bağlı atölyelerde çalışan “amele-yi kârâhâncât” tabir edilen kimselerdi²¹. Savaş sırasında orduya çağırılırlar, “nakkâb” denilen lağımıcılarla birlikte siper kazarlardı. Safevî kaynakları bu işçilerin siper kazarken “mitin”, “bel” ve “külünk” denilen aletler kullandıklarını

¹⁶ Her ne kadar Gabor Agoston, bu bilgiyi Osmanlı uyruklu askerlerin Safevî ordusunda görev yaptıklarına yorması kendisinin o sırada Osmanlı hâkimiyetinde olmayan Anadolu topraklarından İran'a gitmiş olan Türkmenleri tavsif etmek için de genellikle Rumlu tabirinin kullanıldığına dikkat etmemesinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çev. Fatih Çalısır, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 165.

¹⁷ Anonim, *Âlem-ârâ-yı Şâh Tahmasb*, haz. İrec Efşar, İntişârât-ı Donya-yı Kitâb, Tahran 1370, 1. bs., s. 204, 262.

¹⁸ Muhammed Yüsif Vâle Kazvîni İsfahânî, *Îrân Der Zemân-ı Şah Safî ve Şah Abbâs-ı Dovvom: Holdiberîn*, haz. M. R. Nasîrî, Encomen-i Asar ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1382, 2. bs., s. 227. Sipeh-sâlâr-ı Îrân (سپهسالار ایران) tabiri Safevî döneminde ordu başkomutanlarına verilen unvandı.

¹⁹ پیش بردن سبیه Şamlu, a.g.e., s. 343.

²⁰ سبیه بائشی Şamlu, a.g.e., s. 394.

²¹ عملیه کار خاتجات Şamlu, a.g.e., s. 351.

aktarmaktadır. Bu aletlerden mitin ve külünk sert kayaları kırmaya yarayan ucu sivri bir kazma türüken bel ise uca doğru sivrileşen bir nevi kürekti²².

Safevî askerî literatüründe siper kazmak; “hafr-ı sîbe”, “hafr-ı cer u sîbe” veya “sîbe sâhten” kelimeleriyle tarif edilen bir uzmanlık işiydi²³. Zira siper kazılacak arazinin dağlık, engebeli, bataklık veya sulak olmaması gerekirdi. Bu kurala uymadan siper kazmaya başlamak, kuşatma esnasında fazla zaman harcanmasına ve kuşatmanın uzamasına sebep olabilirdi. Nitekim Revan kuşatmasında bataklık araziye siper kazıldığından siperlerin içi suyla dolmuş, Safevî askerleri içi toprak dolu sepetlerle su sızan yerleri kapatmaya ve siperlerin bozulmasını önlemeye çalışmışlardı²⁴. Her ne kadar Safevîler Revan kalesini almaya muvaffak olmuşlarsa da kuşatmanın iki ayı yalnızca siper kazmak ve bozulan siperleri onarmakla geçmişti²⁵. Dağlık ve kayalık arazide siper kazmanın zorlukları ise Urmiye’de kayalık bir tepe üzerine kurulu Dumdum Kalesi’nin kuşatılması esnasında yaşanmıştı. Safevîler burada siper kazmanın zor olacağını anladıklarından kaleye yaklaşan piyadeleri korumak için içi toprak dolu sepetleri yan yana dizerek bir istihkam oluşturmaya çalışmışlardı. Arazinin taşlık olması nedeniyle sepetlerin doldurulmasında kullanılan toprak uzak bir bölgeden getirilmişti. Sepetleri kale önlerine dizilen askerlerin top ve tüfek ateşine karşı açıkta kalmamaları için demirden kalkanlar yapılmıştı²⁶.

Safevî ordusunun Şah Safi dönemine geldiğinde siper kazma konusunda bir olgunluğa eriştiği anlaşılmaktadır. Bu dönem Safevî tarihçilerinden Tefrişî, Revan kuşatmasında Safevî askerlerinin kale önlerindeki araziye siper kazarak kalbur gibi delik deşik ettiklerinden adeta övgüyle söz etmektedir²⁷. Safevîlerin, 1648 yılındaki Kandahar kuşatmasında araziye iyi tetkik ederek kalenin batı tarafındaki Leki Dağı’nın bulunduğu engebeli arazi ile doğu tarafındaki bataklık araziye boş bırakıp yalnızca kalenin kuzey ve güney yönünde siper kazmaları bu sahada tecrübe kazandıklarının bir diğer göstergesidir²⁸. Safevîler, kuşatılacak kalenin etrafının açık arazi olmaması ve binalarla çevrili olması durumunda ise siperler kazmak yerine piyadeleri

²² Rumlu, a.g.e., s. 959; Şamlu, a.g.e., s. 366.

²³ حفر جر و سيبه، سيبه ساختن İsfahani, a.g.e., s.67, Ebulmefâhir Fazlullah El-Huseynî-yi Sevânihniğâr Tefrişî, *Târîh-i Şah Safî: Târîh-i Tehevulât-ı İrân Der Sâlhâ-yı 1038-1052 H. K.*, haz. Behrâm Nejad. Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1388, 1. bs., s. 50.

²⁴ İsfahani, a.g.e., s. 227.

²⁵ Şamlu, a.g.e., s. 224.

²⁶ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II. cilt, 2. kısım, çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 557,572.

²⁷ Tefrişî, a.g.e., s. 123.

²⁸ İsfahani, a.g.e., s. 466.

binaların içine yerleştirirlerdi. 1585'te Tebriz şehir merkezinde yer alan Osmanlı kalesinin kuşatılması sırasında da tüfekçiler kaleye yakın evlere yerleştirilerek surlar buradan yayılım ateşine tutulmuştu²⁹.

Siper kazma işinin bir diğer özelliği sabır ve ruhsal dayanıklılık gerektirmesiydi. Nitekim kaleden atılan top gülleleriyle devamlı bozulan siperlerin ağaç levha ve kütüklerle tamir edilmesi zorlu bir görevdi³⁰. Siper kazılırken askerlerin kaleden açılan ateşe maruz kalması ve siperler kaleye yaklaştıkça zayıf riskinin artması ise bu işin en tehlikeli yanıydı. Veli Kulu Şamlu, Revan kuşatmasında siperlerin ateş altında kalması üzerine bu durumu “sîbeler ağzına kadar kanla dolu”³¹ mısrasıyla aktarmaktadır. Eserinin bir başka yerinde ise siperlerdeki askerlerin o anki vaziyetini “can pazarı”na benzetir, siperleri ise “erlerin mezarlığı” olarak tavsif eder³². Tebriz Kalesi’ni kuşatan Safevî askerleri Osmanlıların 150’den fazla toplu siperleri ateşe tutmaları üzerine bu anlatıdakine benzer ağır bir zayıf vermişlerdi³³. Kandahar kuşatmasında da Babürlüler, kale duvarlarına kadar yaklaşan Safevî siperlerine o kadar çok “kunbara” denilen el bombaları atmışlardı ki bu durum siperlerdeki askerler için katliam derecesinde bir kayba sebep olmuştu³⁴.

Ölüm tehlikesiyle yalnızca piyade askerler değil aynı zamanda siperlerden sorumlu komutanlar da karşı karşıya kalıyorlardı. Revan kuşatmasının daha ilk günlerinde siper kazılmasına nezaret eden Eşikağasıbaşı İmam Kulu Han kaleden atılan bir top güllesinin ayağına isabet etmesiyle, Şirvan Beylerbeyi Ferruh Han da tüfek kurşunuyla can vermişlerdi³⁵. Büst Kalesi kuşatması için

²⁹ Bu yöntemle ilgili birçok örneği Şeyh Vefayî Mehmed’in Tebriz kuşatması hakkında yazdığı eserinde görmek mümkündür. Bkz. Şeyh Vefayî Mehmed, *Tevarih-i Gazavat-ı Sultan Murad-ı Salis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

³⁰ Şamlu, a.g.e., s. 365. Osmanlılar da aynı yöntemi uyguluyor, 1551 yılında Trablusgarb’da kale önünde kazdıkları siperleri tahta levhalarla güçlendiriyorlardı. Imber, a.g.e., s. 362.

³¹ “لبال ز خون سيبه ها در ستيز” Şamlu, a.g.e., s. 224

³² “... آن سيبه هارا که در صورت بازار جان و در معنی گورخانه مردان بود...” Şamlu, a.g.e., s. 343.

³³ İbrahim Efendi Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz. B. S. Baykal, c. II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, 1. bs., s. 95-96.

³⁴ Veli Kulu Şamlu’nun kunbara olarak bahsettiği silah, Osmanlıların “humbara” olarak adlandırdıkları elle veya havan topuyla atılan bir mühimmat türüydü. Humbara elle veya havan toplarıyla atılan bir mühimmat türüydü. Atıldığı yerde patlayarak birçok askerinin ölümüne sebep olan tahrip gücü yüksek bir silahtı. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Gücü ve Silah Teknolojisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s.100-101, 130. Veli Kulu Şamlu’nun ifadelerine göre kunbara gibi silahlar siperleri askerlerin “ahirethâneleri” haline dönüştürmüştü. Şamlu, a.g.e., s. 365.

³⁵ Şamlu, a.g.e., s. 221.

askerlerine siper kazdıran Safevî emirlerinden Avşar Kelb-i Ali Han da yakınına düşen bir top güllesi nedeniyle aynı akıbete uğradı³⁶.

Topçuluğun hızla gelişmesi ve atış menzilin genişlemesi savaşlardaki zayıfları da artırmış, menzil hesaplamasını iyi yapmayan ordular için top atışına maruz kalınması ayrıca tehlike teşkil etmiştir. 1603'teki Revan kuşatması sırasında topların menzilin iyi hesaplamaksızın kale yakınlarındaki Mihnet Tepesi üzerine otağını kuran Şah Abbas, Osmanlı topçusunun "alarga" denilen uzun menzilli toplarla bu mevki ateşe tutması üzerine canını zor kurtarmıştı. Esasen hükümdarın bulunduğu mevki güllerin zararından korunması amacıyla kuşatma siperleri ve setlerle çevrilirdi. Şah Abbas da yaşadığı bu tehlikenin ardından kuşatmanın ikinci gününde karargâhını şehrin kuzey yönünde ve Osmanlı toplarının menzilinden uzak bir başka bölgeye taşımak zorunda kalmıştı. Yeni otağının etrafını derhal meteris denilen tahkimat duvarıyla çevirtti³⁷. Benzer şekilde Şah II. Abbas da Kandahar kuşatması sırasında otağını şehrin varoş semtlerinden Abbasâbâd'da kurdurmuş ve etrafını duvarla tahkim ettirmiştir³⁸.

Kuşatma siperlerinin kaleye yaklaştırılması kaleye giriş çıkışların daha yakından kontrol edilebilmesi ve çemberin daraltılıp kalenin dışarıyla irtibatının bütünüyle kesilmesini sağlamaktaydı. Böylece düşmanın dışarıdan ikmal malzemeleri tedarik etmesi engellenerek teslim mecbur kalması amaçlanırdı. Safevîler 1603 yılındaki Revan kuşatmasında bir gecede şehri savunan Havale Kalesi ile Büyük Kale arasında siperler kazarak bu iki kalenin haberleşme ve malzeme nakil imkânlarına son vermişlerdi. Bunun sonucunda Büyük Kale'ye hapsolan Osmanlı kuvvetlerini kısaçtan kurtarmak isteyen Revan Beylerbeyi Şerif Paşa, Erzurum Beylerbeyi Hasan Paşa'ya ve sınırdaki diğer Osmanlı beylerine kendisine hızla imdat kuvveti gönderilmesini isteyen mektuplar gönderdi. Ancak bu mektupları götürecek ulakların birçoğu siperlerde nöbet tutan Safevî askerleri tarafından yakalanınca Şerif Paşa'nın beklediği yardım da gelmedi³⁹. Yardımdan mahrum kalsa da Revan Beylerbeyi kaleyi kısıtlı imkânlarıyla uzun süre savunmayı başardı. Ancak kalenin yiyecek stokunun tükenmesi hem direnişi sürdüren garnizonun hem

³⁶ Şamlu, a.g.e., s. 363. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bağdat Kalesini Osmanlılara karşı savunurken toplardan yoğun biçimde istifade etmişlerdi. Bağdat kuşatmasında Safevîlerin attıkları toplardan biri Osmanlı ordusunda Veziriazama isabet etmiş ve ölümüne sebep olmuştu. Tefrişi, a.g.e., s. 171.

³⁷ Katip Çelebi, a.g.e., s. 281-283. Kâtip Çelebi'nin aktardığı bu bilgiyi Safevî tarihçilerinden Vâle İsfahanî de teyit etmektedir. İsfahanî, a.g.e., s. 226.

³⁸ İsfahanî, a.g.e., s. 466.

³⁹ Katip Çelebi, a.g.e., s. 298-299,302.

de şehir halkının artık açlığa dayanamaması üzerine kalenin Safevîlere teslim edilmesinden başka çare kalmamıştı. Benzer şekilde Afganlar da 1722 yılında Safevî başkenti İsfahan'ı siperlerle çevirerek şehrin dışardan yardım almasına mani olmuşlar, böylece Safevî direnişini neredeyse tamamıyla etkisiz kılmışlardı. Kuşatma çok uzayınca kalede açlık sıkıntısı çeken İsfahan halkından her gün 70 ilâ 100 kişi kaleden kaçmaya çalışıyorlardı. Ancak Afganlar şehrin kapılarının önüne “senger” denilen siperler kazmışlar, nöbetçileri ve devriye askerleriyle kaleden gizlice çıkmaya çalışanları yakalayıp öldürmüşlerdi. Tarihî kaynaklara göre bu şekilde öldürülenlerin sayısı 7 bin kişiyi bulmuştu⁴⁰.

Siperlerle dar bir alana sıkıştırılan garnizonun ani saldırılarla düşman siperlerini basmak ve bu şekilde kuşatmayı kırmaktan başka çaresi kalmazdı. Bu tür baskınlara huruç harekâtı denilmektedir. Huruç harekâtının ilk amacı siperlerdeki askerlerin ikmal malzemelerini ele geçirmek ve kaledekilerin besin ihtiyaçlarını kısa vadeli de olsa gidermeye çalışmaktır. Revan şehrini savunan Osmanlı garnizonu, Havale Kalesi'nin ambarlarında buğday ve sarnıçlarında su tükenmek üzereyken çözümü gece vakti kaleden çıkıp Safevîlerin kuşatma siperlerine baskın vermekte bulmuştu. 1585'te Tebriz Kalesi'ni Safevîlere karşı savunan Cafer Paşa komutasındaki Osmanlı garnizonu da kaledeki yiyecek tükenme noktasına geldiği için her gün yeniçeri ve silahtar alaylarıyla Safevîlerin siperlerine anı hücumlar düzenliyor ve düşman ile göğüs göğse siperlerin içinde savaşıyorlardı. Huruç harekâtının amacı yalnızca kalenin besin ihtiyacını gidermeyi amaçlamıyordu. Aynı zamanda bu harekât ile düşman siperlerinin yapısını bozmak ve onları bir daha kullanılmayacak hale getirmek de isteniyordu. Huruç harekâtı başlamadan önce kaledeki bütün toplar hazırlanır ve düşman siperleri ateş altına alınır. Böylece saldırı başlamadan evvel siperlerdeki düşmanın verdiği zayıftan ve yaşadığı şaşkınlıktan yararlanılarak mukavemetle karşılaşılmaksızın siperlere girilmesi hedeflenirdi⁴¹. Siperdeki askerlerin ise böyle baskınlara karşı daimî şekilde teyakkuzda olması şarttı. Kuşatma siperlerindeki askerler kaleden genellikle gece yapılan huruç harekâtlarına karşı hazırlıklı olmak istiyorlarsa siperlerin etrafını geceleri meşalelerle aydınlatmaları ve sinsice siperlere sızmak isteyen düşmanı görebilmeleri önemli bir husustu⁴². Düşmanın kaleden huruç edeceğini önceden haber alabilmek amacıyla gözcüler de

⁴⁰ Friar Alexander Malabar, “The Story of the Sack of Ispahan by the Afghans in 1722”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, 23/4, (1936), s. 649; Rustemu'l-hukema, a.g.e., s. 134.

⁴¹ Peçevî, a.g.e., s. 95; Şeyh Vefayî Mehmed, a.g.e., s. 69,131.

⁴² Türkmen, a.g.e., s. 561.

vazifelenendirilirdi. Gözcülerin çevresel koşullara göre minareler, bina çatıları, tepeler yahut kale içerisini görebilecek yükseklikteki mevkilere yerleştirilmesinin yanında siperlerin bazı noktalarına inşa edilen ahşap veya topraktan gözetleme kulelerine yerleştirilmesi de mümkündü. 1544'teki Kandahar kuşatmasında siperlerin kaleye ilerletilmesinden sorumlu Şahverdi Han, Babürlü askerlerin gece kaleden çıkıp siperlere baskın verebilme ihtimaline karşı siperlerin belirli noktalarına tahta ve topraktan gözetleme noktaları yaptırmış, buralara “pâsbân” denilen gözcü muhafızlar konuşlandırmıştı⁴³. Gözcüler saldırı vâki olduğunda derhal ıslık, bağırış veya kendi aralarında anlaştıkları başka işaretlerle siperdekileri alarma geçirirlerdi⁴⁴. 1603'teki Revan kuşatmasında Osmanlı kuvvetleri Safevîlerin siperlerini basmak için 500 kişiyle kaleden huruç ettiklerinde gözcüler siperlerdeki önceden haberdar etmişler böylece onların mukabeleye hazır olmalarını sağlamışlar ve Osmanlı saldırısı bertaraf edilebilmişti⁴⁵. Huruç harekâtının önceden öğrenilebilmesi için casus görevlendirilmesi de yaygındı. Nitekim Babürlüler, 1648 yılında Kandahar kuşatması sırasında geceleri kalenin yakınlıklarına casus göndermişler, Safevîlerin kaleden çıkıp gece baskını (*şebihûn*) düzenleyeceklerini öğrenerek önceden tedbir almışlardı⁴⁶.

2. Top Mevzileri

Kuşatmada siper kazarak kaleye ilerleyen askerlerin en büyük yardımcısı geride mevzilenen topçuların destek ateşiydi. Topçunun bu imkâna sahip olabilmesi için topların siperlerin uygun noktalarındaki mevzilere yerleştirilmesi gerekirdi. Zira top atışlarının piyadenin kaleye ilerlediği istikamette yapılması elzemdi. Böylece kaleye ilerleyen askerlerin top atışlarıyla surlarda açılan gediklerden içeri girmesi sağlanırdı. Safevîler piyadenin topçu ateşiyle desteklendiği ilk koordineli kale hücumunu 1551 yılında Şeki'deki Kış Kalesi kuşatmasında kullanmışlardır. Bu kuşatmada Safevîler kale etrafındaki siperlere 1000 adet tüfekçinin yanı sıra “bâdlîc” ve “tûp-i Frengî” türünde kuşatma toplarıyla “kazgan” denilen havan toplarını yerleştirmişlerdi⁴⁷. İhtimalen bâdlîc, Osmanlıların kullandıkları kuşatma

⁴³ Anonim, a.g.e., s. 262.

⁴⁴ Katip Çelebi, a.g.e., s. 303; Şeyh Vefayî Mehmed, a.g.e., s. 118.

⁴⁵ Katip Çelebi, a.g.e., s. 298.

⁴⁶ Şamlu, a.g.e., s. 494.

⁴⁷ Bir kısım tarihçilere göre badaluşka adı Avrupa'da dillerindeki “basilisk” tabirinin bozulmuş halidir. Bkz. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Teknolojisi*, s. 113-115. Safevîlerin bâdlîc toplarını Osmanlıların badaluşkalı gibi kuşatmalarda kullandıklarına dikkat edilirse iki topun aynı işleve sahip ve haddizatında aynı top türü olduğu anlaşılır. İranlı tarihçi Muhammed Bastanî Pârîzî'nin de “badlîc” isminin

toplarından olan “badaluşka” topunun muadili olup ismi Safevîlerde kısmî değişikliğe uğramıştır. Safevîlerin bu topları siper kazarak ilerleyen piyadeleri, destek ateşiyle korumak amacıyla kullandıkları kesindir⁴⁸.

Top mevzileri siperlerden farklı ancak onun tamamlayıcısı olan bir tahkimat türüydü. Bu mevziler kurulurken ekseriyetle topçuluk ilmine vakıf kişilerden yararlanılırdı⁴⁹. Bunlar yalnızca Safevî top ustalarından değil Avrupa’dan getirilen askerî uzmanlardan da olabilmekteydi. Safevîlerin Büst Kalesi kuşatmasında, topların kale önündeki atış mevzilerine yerleştirilmesi işini Avrupalı top ustaları yapmışlardı⁵⁰.

Siperlerdeki top mevzilerinin kaleden yapılacak atışlara mukavemet edebilmesi de önemliydi. Safevîler top mevzilerini karşı tarafın top atışlarından korumak için çeşitli tahkimat biçimleri kullanıyorlardı. Bunlardan biri etrafı tahta kalaslar çakılarak güçlendirilmiş mevzilerdi⁵¹. Top mevzilerinin etrafına içi kum dolu torbalar yerleştirilmesi de yaygın bir tahkimat yöntemi⁵². Bunlar hemzemin top mevzilerini oluşturan yapılarıdır. Eğer topların yerleştirildiği arazi kaleden daha alçak seviyedeyse veya topların kaleyi yukarıdan dövmesi isteniyorsa top mevzileri yerden yükseltilmiş platformlar veya tabyalar şeklinde inşa edilirdi. Safevîler 1603 yılındaki Revan kuşatmasında şehrin üç kalesinden biri olan Yeni Kale’yi dövmek için kalenin güney tarafına topraktan bir kule inşa etmişler, kulenin tepesine toplar yerleştirmişlerdi. Kulenin zirvesine kamıştan top mazgalları da yapılmıştı⁵³. Bu türden top kulelerine küçük kale anlamına gelen “kal°eçe” denilirdi. Safevîler kuşatma siperlerini kale hendeğine veya surlara kadar yaklaştırdıklarında kuleler kullanarak kalenin içini yakından ateş altına alma

Türkçeden geldiğini ve top demek olduğunu ifade etmesi, Safevîlerin “bâdlîc”inin Osmanlıların “badaluşka”sıyla aynı top türü olduğu anlaşılmaktadır. Molla Muhammed Mümin Kirmanî, Sahîfetül-İrşâd: Târih-i Efşâr-ı Kirmân - Pâyân-ı Kâr-ı Safevî, haz. Bâstanî Pârîzî, İntişârât-i İlm, Tahran 1384, 1. bs., s. 248. Safevîler bodur ve geniş ağızlı görünümüyle havan toplarını kazana benzeterek bu tür toplara “kazgan” adını vermişlerdi. Safevîler gibi Osmanlılar da havan toplarını kazgan olarak adlandırdıkları.

⁴⁸ Rumlu, a.g.e., s. 1341-1342.

⁴⁹ Şamlu, a.g.e., s. 1371, 343.

⁵⁰ Şamlu, a.g.e., s. 352.

⁵¹ Şamlu, a.g.e., 1371, s. 352.

⁵² K, Farrokh, “The Military Campaigns of Shah Abbas I in Azerbaijan and the Caucasus 1603-1618”, *Studies on Iran and The Caucasus (Studies in Honour of Prof. Garnik S. Asatrian; Edited by U. Bläsing, V. Arakelova & M. Weinreich)*, Brill, Leiden (2015), s.83. Atış mevzilerinin etrafına içi kum, toprak, yün dolu torbalar veya sepetler yerleştirilmesi Osmanlılar tarafından sıkça uygulanan bir yöntemdi. Imber, a.g.e., s. 362.

⁵³ Katip Çelebi, a.g.e., s. 307.

imkânına kavuşurlardı. Safevîler, Kandahar kuşatmasında da siperler hendeklere ulaştığında bu kulelerden istifade etmişlerdi⁵⁴.

Safevîler kuşatmalarda tabya benzeri top mevzileri de kullanmaktaydılar. Örneğin Kandahar kuşatmasında kale önlerine getirilen topların bazılarını tabyaları andıran yerden yüksek platformlar üzerine yerleştirerek ateşlemişlerdi. Büst kuşatmasında ise kalenin Kûşe adlı burcunu döven iki “balyemez” topu yine yüksek topçu platformları üzerine konuşlandırılmıştı⁵⁵. Safevîler 1622’de Portekizlilerin elinde bulunan Hürmüz Kalesini kuşatırlarken⁵⁶ kaleyi döven toplarını yerleştirmek için büyük bir bina inşa etmişlerdir. Safevî kaynakları, kale önünde yapılan bu müstahkem binanın 24-40 libre güller atan 10 kuşatma topunu taşıyabilecek özellikte olduğuna dair bazı bilgiler aktarmaktadır⁵⁷.

3. Kale Duvarları ve Hendekleri Aşmak İçin Kullanılan Yöntemler

Kuşatma siperleri kaleye yaklaştığında aşılması gereken engeller kale duvarları ve hendeklerdi. Hendeğin aşılması için uygulanan en yaygın yöntem taşla veya toprakla doldurulmasıydı. Şah İsmail zamanından itibaren Safevîlerin kuşatılan kalelerin etrafındaki hendekleri bu yöntemle geçtikleri bilinmektedir. Şah İsmail zamanında henüz kuşatma siperleri kazılıp buradan çıkan toprakla hendek doldurulması usulüne başlanmamış, hendek araziden toplanan büyük taşlarla doldurulmuştur⁵⁸. Safevîler kuşatma siperlerini

⁵⁴ قلعه چه Şamlu, a.g.e., s. 382.

⁵⁵ Safevîler tabya benzeri yerden yükseltilmiş top mevzilerine “taht-ı refi” veya “taht-ı bolend-i tûphâne”

(تخت رفیع ، تخت بلند توپخانه) diyorlardı. Şamlu, a.g.e., s. 361. Agoston, Osmanlılar tarafından kullanılan balyemez toplarını 15. yüzyılda üretilen devasa kuşatma toplarının bir mirasçısı olarak tarif etmektedir. Osmanlılar bu topları 16. ve 17. yüzyıllarda giderek azalan bir oranda olsa da kullanmaya devam etmişlerdir. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Teknolojisi*, 1. bs., s. 112-113. Safevîler de tûp-i balyemez” (توپ بل یمز) olarak adlandırdıkları bu topu Osmanlılar gibi kuşatmalarda yaygın biçimde kullanmışlardır. Şamlu, a.g.e., s. 361.

⁵⁶ Bahram Sohrabi, “Early Swedish Travelers to Persia”, *Iranian Studies*, 38/4, (2005), s. 631.

⁵⁷ Colin Paul Mitchell, “Shah Abbas, the English East India Company and the Cannoneers of Fars”, *Itinerario*, 24, (2000), s. 113.

⁵⁸ Şah İsmail, Safevî ordusu Bakü Kalesini kuşatırken kalenin hendeğinde geçit meydana getirmek için taşlarla hendeği doldurmaya çalışan askerleriyle birlikte taş taşımıştı. Hendek, Safevî ordusunun gayreti sayesinde kısa sürede doldurulmuş ve kaleyi kuşatanlar taş yığınlarının üzerinden hareket ederek surlara tırmanmaya başlamışlardı. Bu manzaraya tanık olan Şirvanlılar daha fazla dayanamayacaklarını anlayınca Bakü Kalesini Safevîlere teslim edip hayatlarının bağışlanması talebinde bulundular. Emir Mahmud b. Handmîr Herevî, *İran Der Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî*, haz. G. Tabatabaî Mecîd, İntişarat-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Efşar, Tahrân 1390, 2. bs., s. 92-94.

kullanmaya başladıktan sonra hendekleri siper kazarken çıkarılan taş, toprak ve molozlarla doldurmuşlardır. Çıkarılan hafiyat sepetlerle hendeğe taşınırdı. Bu şekilde hendek içerisinde kale surlarına ulaşmak için bir köprü meydana getirilirdi⁵⁹. Hendek doldurma işinin düşman tarafından fark edilmemesi için gizlilik ve sürat önemliydi. Bu sebeple iş genelde gece vakti karanlıktan yararlanılarak yapılır, bir an önce bitirilmesi için bazen dışarıdan ilave işçi istihdam edilirdi. Şah Tahmasb'ın büyük oğlu Hamza Mirza, Şamahı şehrini kuşatırken Osmanlılar tarafından şehrin etrafında oluşturulan hendeği doldurmak için civar bölgedeki ahalden 5.000 işçi görevlendirmişti⁶⁰.

Kale hendeği içi su dolu veya kuru olmak suretiyle ikiye ayrılırdı⁶¹. Kuşatma sırasında suyla dolu bir hendeğin geçilmesi için evvela suyun tahliye edilmesi iktiza ederdi. Suyu tahliye etmeye çalışan işçileri korumak için yine kulelerden yararlanılırdı. Bu kuleler surların hemen altında çalışan işçilere düşmanın uzak mesafeli silahlarına karşı emniyetli bir ortam sağlardı⁶².

Safevîler kale duvarlarının altında lağımlar açıp kale dış duvarının dibinde barut patlatmaları yaparak surları çökertmeye çalışırlardı. Revan kuşatmasında siperlerini “şirhacı”⁶³ denilen duvarlara kadar dayandıran Safevî askerleri duvarı yıkmak için barut kullanmış, surları bu şekilde harap etmişlerdi. Revan kuşatması sırasında Safevîler kale surlarını barut patlatarak harap ettiler. Kaynaklar bu patlamanın şiddetiyle surlardaki askerlerin havaya uçtuğunu, taşların yerinden oynayarak birkaç fersah öteye savrulduğunu ve surda büyük bir gedik açıldığını aktarmaktadır. Safevî askerleri bu gedikten şehre girmişler ve çok geçmeden şehirdeki Osmanlı garnizonunu teslim

⁵⁹ İsfahani, a.g.e., s. 468; Şamlu, a.g.e., s. 354. Osmanlılar da hendek üzerinde bir köprü oluşturmak için aynı yöntemi kullanıyorlar; siper kazarken meydana gelen toprak yığınlarını sepetlerle hendeğe dökerek veya top atışlarının kale duvarlarından söktüğü taş parçalarından yararlanarak hendek arasında surlara ulaşacak köprüler meydana getiriyorlardı. Imber, a.g.e., 2006, s. 362.

⁶⁰ Yunus Zeyrek, *Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri H. 986-988/M. 1578-1580 ve Tebriz'in Fethi H.993/M. 1585*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 36.

⁶¹ Sevgi Parlak, “Türk Askeri Mimarlığı”, *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 638. Safevîler içi su dolu olan hendekleri bir benzetme ile su hisarı anlamında “hisar-ı âbî” olarak adlandırıyorlardı. İsfahani, a.g.e., s. 68.

⁶² Şamlu, a.g.e., s. 354.

⁶³ Bazı kaleler “bâre” denilen hisar surlarının önünde ikinci sur hattına sahipti. Kalenin en ileri savunma hattını oluşturan bu tür surlar Safevî kaynaklarında “şirhacı” adıyla anılır. Şirhacı, Osmanlı kalelerinde “hisâr-beçe” denilen ana surlardan daha önde ve daha düşük seviyede ikinci sur hattına karşılık gelen savunma yapılarıydı. Şirhacı adında ikinci sur hattına sahip Kandahar Kalesi 1648 yılında Safevîler tarafından kuşatılırken, Safevî askerleri için aşılması gereken öncelikli hedef olmuştu. Şamlu, a.g.e., s. 352.

almışlardı⁶⁴. Safevîlerin ilk kez 1636 yılında uyguladıkları tahmin edilen bu yöntem, dönemin yeni kuşatma tekniklerinden biriydi. Osmanlılar ise barut patlatarak kaleye hasar verilmesini 1593'ten sonra savaşa girdikleri Avusturyalılardan öğrenmişlerdi. Osmanlılarla uzun süreli savaşlara giren Avusturya Habsburgları, Osmanlı kalelerinin kapılarını ve duvarlarını havaya uçurmak için "petard" denilen içi barut dolu sandıklar kullanmışlar ve Osmanlılar bu yöntemi onlardan alıp benimsemişlerdi⁶⁵.

Safevîlerin kale duvarlarını ve hendeği aşmak için kullandıkları bir başka yöntem yer altı tünelleri kazılmasıydı. Bu işi Osmanlı ordusundaki lağımçı⁶⁶ birliklerinin karşılığı olan "nakkâb" veya "nakıbçi" birlikleri yapardı. Nakkablar kuşatmalarda kalenin altından dehlizler kazmak, duvarlarda gedikler açmak ve kaleye sızmaya yarayan "râhrû" denilen geçitler oluşturmakla görevliydi⁶⁷. Safevîler ordu mensubu lağımçıların sayısının yeterli olmadığı durumlarda yakın bölgelerden de lağımçı istihdam ederlerdi. Dışarıdan toplanan lağımçıları genellikle madencilik yoğun olarak yapıldığı bölge ahalisinden olurdu. Nitekim İran'ın Zabolistan vilayetinin bilhassa Bencehîr bölgesi ahalisi, gümüş madencilikinden dolayı tünel kazmakta uzmanlaştıklarından⁶⁸ ihtiyaç halinde Safevî ordusuna lağımçı olarak hizmete çağırılırlardı. Safevîler, Kandahar kuşatmasında da bu vilayetten çok sayıda lağımçı istihdam etmişlerdi⁶⁹.

Kuşatmalarda lağım kazmak Şeyh Haydar döneminden beri Safevîler tarafından kullanılan bir yöntemdi. Şeyh Haydar, Şirvanşahlara karşı başlattığı seferde Şirvan'ın kuzeyindeki Derbend Kalesini kuşatırken Kızılbazlara lağım kazmalarını emretmişti. Lağımçıları kalenin burçlarından birinin altına doğru lağım kazmışlar ve burcun altını oyarak yıkmak istemişlerdi⁷⁰. Şah İsmail de 1503 yılında Gilanlıların elindeki Golhandan Kalesini ve 1509'da Derbend Kalesini kuşatırken yine lağım kazdırmıştı⁷¹. 16. yüzyılın ortalarından itibaren kuşatma siperleri yoğun biçimde kullanılmaya başlanınca lağım kaleye sızmak için kuşatma siperlerinin

⁶⁴ İsfahânî, a.g.e., s. 229-230; Tefrişî, a.g.e., s. 124,127.

⁶⁵ Imber, a.g.e., s. 367.

⁶⁶ Mahmut Şevket, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, c. I, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1325, s.6.

⁶⁷ Rumlu, a.g.e., s. 994.

⁶⁸ Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Cografya-yı Tarihi-yi İrân Der Karn-ı Nohom-i Hicrî*, çev. M. Ezzüveyrî, Merkez-i Esnâd ve Târih-i Diploması, Tahran 1380, 1. bs., s. 105-106.

⁶⁹ Şamlu, a.g.e., s. 366.

⁷⁰ Herevî, a.g.e., s. 56.

⁷¹ Rumlu, a.g.e., s. 994, 1039.

devamında kullanılan bir tahkimat aracına dönüşmüştür. Safevî kuvvetleri siperleri kale surlarına kadar ilerlettiklerinde kale duvarlarının altından lağımlar kazıyorlardı. Büst Kalesi kuşatılırken siperler kale duvarlarına dayandığında Safevî askerleri duvarları aşmak için üç gün boyunca, gece gündüz çalışarak surların altından dar dehlizler meydana getirmişler ve buradan hücumla geçerek kaleyi almışlardı⁷². Safevîlerin lağımçılık alanındaki uzmanlıkları 17. yüzyılın ilk yarısında, Şah Safî döneminde geldiğinde zirveye ulaştı. Bu dönemde gerçekleşen Bağdat yakınlarındaki Hille Kalesi kuşatmasında Safevîler, kale etrafındaki yaklaşık 4 fersahlık bir araziye gece gündüz durmadan lağım kazarak kalbura çevirmişler, bu durum karşısında kaleyi fazla savunamayacağını düşünen Kale Komutanı Halil Paşa kaçıp Musul'a gitmiş ve kalede kalan Osmanlı askerleri de Safevîlere teslim olmuşlardı⁷³.

Safevîlerin lağımçılık alanında ulaştıkları ileri seviyeyi gösteren bir başka örnek lağım barutla patlatma tekniğini kullanmalarıdır. Safevîler lağım ve barutla patlatma tekniklerini ilk kez Şah Muhammed Hüdabende döneminde Tebriz kuşatması sırasında birlikte denediler. Şah Abbas döneminde Basra Körfezi'nde bulunan Hürmüz adasındaki Portekiz Kalesi kuşatılırken de bu yöntem uygulandı. Hürmüz kuşatmasında Safevî kuvvetlerini idare eden İmam Kulu Han kalenin altına ulaşan lağımın patlatılması için Bahreyn'den 10.500 “men”⁷⁴ barut getirtmişti. Hürmüz Kalesinin iki burcu getirilen bu yüklü miktarda barutla patlatılarak tahrip edilmiş, ardından yapılan hücumla kale Safevîlerin eline geçmiştir⁷⁵.

Sonuç

Erken modern dönemde ateşli silahlar orduların savaş yöntemlerinde köklü değişimlere yol açtı. Değişimin bariz yaşandığı alanlardan biri de kale kuşatmalarıydı. Avrupa'da topçuluğun 15. yüzyıldaki gelişimi kale mimarisini de etkilemiş, topraklarla donatılmış yeni tarz kaleleri kuşatmak için yeni yöntemler ve tahkimat türleri ortaya çıkmıştır. Bu değişim 1955 yılında

⁷² Şamlu, a.g.e., s. 365.

⁷³ Tefrişi, a.g.e., s. 50-51.

⁷⁴ Safevîler döneminde bir ağırlık ölçüsü birimi olarak kullanılan “men” İran'ın muhtelif bölgelerinde farklı ağırlıklara karşılık geliyordu ve kabul edilmiş standart bir karşılığı yoktu. İran'da 1924 yılında kabul edilen ölçü birimlerinin standartlaştırılması kanuna göre 1 men = 3 kilogram olarak sabitlenmişti. Muhammed Said Cânib İlahî, “Senciş ve Şomâriş”, Merkez-i Dâiretu'l-meârif-i Bozorg-i İslamî, 29 Mayıs 2021 tarihinde erişildi. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/257717> . Eğer bu hesaplama yola çıkılırsa 10.500 men 31.500 kilograma karşılık gelmektedir.

⁷⁵ Mitchell, a.g.m., s. 113.

başta Michael Roberts ve ardından Geoffrey Parker tarafından ortaya atılan “asker devrim” teorisinin temelini oluşturmuştur. Bu teoriye göre Avrupa’daki askerî değişimin en yoğun hissedildiği dönem 16. yüzyıldır. Bu yüzyıl, İran coğrafyasında Safevî Devleti’nin kurulduğu zamana denk gelmektedir.

Safevîler kendi zamanlarının askerî gelişmelerine hızla uyum sağlamak konusunda oldukça başarılıydılar. Bunda Safevîlerin kuruldukları ilk yıllardan itibaren erken modern dönemin üstün silah teknolojisine ve en güçlü ordularından birine sahip Osmanlı İmparatorluğu’yla mücadeleye girmesinin etkisi büyüktür. Safevîler Osmanlı tehdidine karşı koyabilmek amacıyla dönemin gelişmekte olan savaş yöntemlerini ordularına uyarlamak için çaba göstermişler, bu sayede Osmanlılar ve Babürlüler gibi güçlü komşularıyla rekabet edebilme kabiliyetine kavuşmuşlardır.

Safevî Devleti’nin dönemin askerî gelişmelerine uyum sağlama sürecinde ilk değiştirdikleri alan ordu teşkilatı olmuştur. Kurulduğu ilk yıllarda atlı birliklere dayalı ve kuşatma savaşlarında fazla tecrübesi olmayan Safevî ordusunun zamanla daha çok kuşatma savaşına girmesi Safevîlerin piyade sınıfının önemini kavramalarına vesile olmuştur. Orduda ateşli silahları kullanan piyadelerin sayısı artırılmıştır. Bunun yanında ateşli silahlarla tahkim edilmiş kaleleri kuşatırlarken kaleden açılan ateşe karşı piyadelerin korunmasını sağlamak amacıyla kuşatma siperleri gibi yeni tahkimat modellerini kullanmaya başlamışlardır. Zamanla siperlerin yalnızca askeri ateşten gizlemek için değil kalelerin etrafını çevirerek düşmanın ikmal yollarının kesilmesi için de kullanılabilceğini fark etmişlerdir. Sahra tahkimatları alanında git gide uzmanlaşarak siperle eklemlenmiş biçimde top mevzileri kurmuşlar, topların buralardan siperler yoluyla kaleye yaklaşan piyadeye destek ateşi açması sağlanmıştır. Böylece piyade ve topçunun taarruzda koordineli biçimde kullanılması mümkün hale gelmiştir. Safevîler ayrıca çok daha eski bir kuşatma yöntemi olan lağımları kuşatma siperleriyle birlikte kullanmasını bilmişler, kale duvarlarının dibine kadar ulaşan siperlerin devamında lağımlar kazarak duvarları yer altından geçmeyi ve iki farklı istihkâm yöntemini bir bütün halinde kullanmayı başarmışlardır. Bunun yanında barutu lağım tekniği ile birleştirip lağım içinde barut patlatmak suretiyle kale duvarlarında ciddi hasarlar bırakmışlardır. Safevîler ilk kez uyguladıkları bu sahra tahkimat yöntemleriyle İran’da kuşatma alanında daha önce görülmemiş bir gelişme ortaya koymuşlardır.

Kaynakça

- AGOSTON Gabor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Teknolojisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- AGOSTON Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, çev. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- AGOSTON Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, çev. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- ANONİM, *Âlem-ârâ-yı Şâh Tahmasb*, haz. İrec Efşâr, İntişârât-ı Donya-yı Kitâb, Tahran 1370.
- CÂNİB İLAHÎ Muhammed Said, "Senciş ve Şomâriş", Merkez-i Dâiretu'l-meârif-i Bozorg-i İslâmî, 29 Mayıs 2021 tarihinde erişildi. <https://www.cgje.org.ir/fa/article/257717>
- CHASE Kenneth. *1700'e Kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- CROSBY W. Alfred, *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, çev. A. Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- FARROKH K, "The Military Campaigns of Shah Abbas I in Azerbaijan and the Caucasus 1603-1618", *Studies on Iran and The Caucasus (Studies in Honour of Prof. Garnik S. Asatrian; Edited by U. Bläsing, V. Arakelova & M. Weinreich)*, Brill, Leiden (2015), ss.75-95.
- FELAHÎ E., GOLAMHUSEYN R., "Erzyâbi-yi Sâht ve Kârbord-i Silâh-ı Âteşin Der Asr-ı Safevî", *Târih-i İlm*, 13/1, (1394), ss. 65-80.
- GÖGER, Veysel. "Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22, (2017), ss. 67-107.
- HEREVÎ Emir Mahmud Bin Handmîr, *İran Der Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî*, haz. G. Tabatabaî Mecîd, İntişarat-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Efşar, Tahran 1390.
- İSFAHANÎ Muhammed Yûsif Vâle Kazvînî, *Îrân Der Zemân-ı Şah Safî ve Şah Abbâs-ı Dovvom: Holdiberîn*, haz. M. R. Nasîrî, Encomen-i Asar ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1382.
- IMBER Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Ş. Yalçın. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- KADGAN Muhammed Yar b. Arab, *Masharu'l-bilad: Târih-i Şeybâniyân*, haz. Nâdire Celâlî, Merkez-i Pijûhişi-yi Mirâs-ı Mektûb. Tahran 1385.
- KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali, *Cografya-yı Tarihi-yi Îrân Der Karn-ı Nohom-i Hicrî*, çev. M. Ezzüveyrî, Merkez-i Esnâd ve Târih-i Diplomasi, Tahran 1380.
- KATİP ÇELEBÎ, *Fezleke*, haz. Z. Aycibin, c. I, Çamlıca, İstanbul 2016.
- KİRMANÎ, Molla Muhammed Mümin, Sahîfetü'l-İrşâd: Târih-i Efşâr-ı Kirmân - Pâyân-ı Kâr-ı Safevî, haz. Bâstanî Pârîzî, İntişârât-ı İlm, Tahran 1384.
- LESSING F. D., *Moğolca – Türkçe Sözlük*, çev. G. Karaağaç, Türk dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- MAHMUT ŞEVKET, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, c. 1, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1325.
- MALABAR Friar Alexander, "The Story of the Sack of Ispahan by the Afghans in 1722", *Journal of The Royal Central Asian Society*, 23/4, (1936), ss. 643-653.
- MITCHELL Colin Paul, "Shâh Abbâs, the English East India Company and the Cannoneers of Fars", *Itinerario*, 24, (2000), ss. 104-125.

- MOSHTAGH KHORASANI Manouchehr, "Persian Firepower: Artillery", *Classic Arms and Militaria*, 8/2, (2010), ss. 19–25.
- NECİP E. N., *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İ. Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- PARKER Geoffrey, "The Military Revolution, 1560-1660--a Myth?", *The Journal of Modern History*, 48/2, (1976), ss.195-214.
- PARKER Geoffrey, *Cambridge Savaş Tarihi*. çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- PARKER Geoffrey, *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul 2018.
- PARLAK Sevgi, "Türk Askeri Mimarlığı", *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- PEÇEVÎ İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. B. S. Baykal, c. II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- RUMLU Hasan Big, *Ahsenu't-tevârih*, haz. A. Nevaî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1389.
- RUSTEMU'L-HUKEMA, Muhammed Hâşim, *Rustemu't-tevârih*, haz. A. Alizâdei, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1379.
- SOHRABI Bahram, "Early Swedish Travelers to Persia", *Iranian Studies*, 38/4, (2005), ss. 631-660.
- ŞAMLU Veli Kulu b. Davud Kulu, *Kıyasu'l-hakani*, haz. S.S. Nasîrî, c.1, Sazman-ı Çapu İntişarat-ı Vizaret-i Ferhengu İrşad-ı İslami, Tahran 1371.
- ŞEYH VEFAYÎ MEHMED, *Tevarih-i Gazavat-ı Sultan Murad-ı Salis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.
- TEFRİŞÎ Ebulmefâhir Fazlullah El-Huseynî-yi Sevânihnigâr, *Târîh-i Şah Safî: Târîh-i Tehevvulât-ı İrân Der Sâlhâ-yı 1038-1052 H. K.*, haz. Behrâm Nejdâd, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1388.
- TÜRKMEN İskender Bey Münşî-yi, *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II. cilt, 2. kısım, çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- YUHADİN K. K., *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- ZEYREK Yunus, *Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri H. 986-988/M. 1578-1580 ve Tebriz'in Fethi H.993/M. 1585*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.